پزیشکی لەناو کوردەواری دا

شیرینە دیان

عبدالرقیب یوسف

شیرین ژنێکی بەناوبانگ وشارەزایێکی زۆری لەمەڕ پزیشکی ی میللی کوردیەوە بووە . خزمەتێکی زۆری لەم بابەتەوە پیشان داوە . . زۆرکەس سوودی لە دەرمانەکانی ئەو وەرگرتووە . شیرین شارەزایێکی تەواوی لە نەخۆشیەکانی زگ‌پەنەمیاوی‌و چاوکوێڵی‌و شکانو برینکاری هەبووە . دەستێکی باشیشی لە مامانکردن‌دا هەبووە . شیرین لە دیانەکانی کۆیە بووەو دەوروبەری چل ساڵ ئەبێ کۆچی کردووە . لەکاتی ئەودا ، پزیشك زۆر کەم

بووینه . . تەنیا یەك دكتۆر لە كۆیەدا هەبووە ، ئەڵێن خەڵكی شامو (حلب) بووەو – (دكتۆر صلاح) یان پێ‌وتووە . عەدە كەچەڵ (عبد الله)یش لای ئەو برینپێچ بووەو خانووی ئەوسای (عبد الباقی)یش (باوكی شەهید مامۆستا حاجی بووە) . . لە كۆڵانی تەكیەی (شێخ عز الله تالەبانی) ، لەلای كۆنە سەرا ، شوێنی نەخۆشخانەكە بوو .

خەڵكی زۆر پێویستیان بە شیرین و گوڵ ڕەعبەی‌و شارەزاكانی تری ئەم بابەتەوە هەبووە . شیرین لە خانووەكەی خۆیدا لە نزیك مەرقەدی (شێخی شێخ موسی) ، هەتا تەمەنی گەیشتبووە (٧٥) ساڵیەوە كەمتەرخەمی لەم پیشەیەی‌دا نەئەكردو قەتیش دریغی خزمەتكردنی نەخۆشانی نەكردووە .

شارەزایێكی تەواوی لە چاوكولیەوە بووە . . بەتایبەتی لەو كاتەدا چاوكولی زۆر بووە . نێوبراو بۆ چارەسەركردنی نەخۆشی چاوكوڵی ، مایەلوس‌و زەردێنی هێلكەی لەگەڵ ڕۆن‌و ئارد تێكەڵ دەكرد .

زگ‌پەنەمیاویشی بە بەكارهێنانی هەنگوین‌و تور چارەسەر دەكرد . پەنجەی بە هەنگوین دەكردو زگی نەخۆشی پێ‌دەشێلا . دەستێكی باڵای لە گرتنەوەی ئیسقان شكان‌دا بووە . گەر جار جار سەری لێدەرنەچووبێ ، بۆ لای گوڵی ڕەعبەی ڕەوان ئەكرد ، چونكە گوڵی لەم بارەیەوە زیرەكترو شارەزایی پتری هەبووە .

سەرەرای ئەمانە ، شیرین سنعەتكاریشی كردووە . خەڵكی كۆیە پێیان دەگوت «دەست ڕەنگین» ، چونكە لە كۆیە هەر ئافرەتێ دەستێكی باڵای هەبێ لە سنعەتكاری . . پێ‌ی دەڵێن «دەست ڕەنگین» بەڵی شیرینی دەست ڕەنگین جاجم‌و بەرماڵێ نوێژو (حەوج) ی زۆر جوانی دروست ئەكرد .

شیرین ژنێكی ڕەشتاڵەی زل‌بوو . ناجی خان[1] كە زۆر جار بینیویەتی ، ئەڵێ : (تا ئێستاش لە كۆیە كە ژنان بەشەرئێن ، گەر یەكێكیان لەوەكەی تر زلتربێ ئەوە پێ‌ی ئەڵێن «شیرینە دیان» .

دەرمانەكانی شیرین لە (طب)ی كۆندا

هەندێك لە دەرمانەكانی شیرین لە سەرچاوەكانی (طب) ی ئیسلامی كۆندا هاتووە . شیرین كە زەردێنەی هێلكەو ئاردو ڕۆنی بۆ چاوكولی بەكارهێناوە ، لە كتێبەكانی پزیشكی – یش‌دا ئەمە دووپات دەكرێتەوە .

ابن البیطار (عبد الله بن أحمد الأندلسي ٦٤٦ ك/١٢٤٨ ز) ئەڵێ : «وصفرة البیض المسلوق اذا خلطت بزعفران‌و دهن ورد كان نافعا من الضربات العارضة للعین»[2] رازی (ابو بكر محمد بن زكریا – سەدەی نۆیەمی زایینی) لە (الحاوی ب ٩ ل٤٤) دا ئەڵێ ، كەوا زەردێنەی هێلكە بۆ وەرەماندن دەرمانە . . بەتایبەتی پەنەمەیی منداڵدان . الملك المظفر (یوسف بن علی الرسولی ٦٩٤ ك/١٢٩٥ ز) لە كتێبەكەیدا (المعتمد في الأدویة المفردة ل ٤٤) دا دەربارەی سوودی هێلكە قسەی كردووەو ئەڵێ كەوا بۆ پێلوو چاو باشە . .

هەروەها بۆ گوێچكە . توێكلەكەشی ، دوای ووردو خاشكردنی ، بۆ گرو خورانی چاو چاكە .

داود الأنطاكی (١٠٠٨ ك = ١٥٩٩ – ١٦٠٠ ز) ئەڵێ : تێكەڵاوكردنی زەردێنەی هێلكەو ئاردەجۆ ، دەرمانێكی باشە بۆ چاوكوڵی . هەروەها بۆ ئەستووربوونی مەمك . – عبد اللە‌ی أشبیلی – یش ، زەردێنەی هێلكە بە دەرمانێكی باشی چاوكوڵی زانیووە[3] . پزیشكی كورد

هەروەها ئەڵێ : «ئاردی – گەنمی بهارە – لەگەڵ ڕون دەرمانی مژویلانكێ (پێلوێ) ئەستووربوی‌یە ، ل ٢ لە (طب كوردی) دەستخەتی سراج الدین خلیلی . . ساڵی ١٩٦٣ لەبەردانەیەك كە لە ساڵی ١٢١٢ ك = ١٧٩٧/١٧٩٨ ز) دا نووسراوە ، دەستنووس كراوەتەوە . ئیتر نازانین كەی دانراوە[4] .

شیرین‌و دەرمانی (هەنگوین‌و تور) :

لە پزیشكی‌ی كۆندا ، هەنگوین بۆ زۆر نەخۆشی بەكار هێنراوە ، وەكو پەنەمی‌و ئەستووربوون . ابن البیطار ئەڵێ : «یجلو ظلمة البصر ویفید اورام الحلق العضل ویدر البول . . واللثة والاسنان . . والجرامات الفائرة والأورام . . » .

الملك المظفر ئەڵێ : «العسل صالح للأمعاء الوراقه وتهیج الشهوة . . یجفف القروح الفائرة ، یقوي المعدة»[5] .

رازی ، هەنگوینی بۆ «منداڵدان پەنەمیاوی» بە دەرمان زانیووە .[6] .

أنطاكی ئەڵێ ، هەنگوین لەگەڵ سركەو خوێ ئەستووربوون دەنفێنێتەوە[7] .

دەربارەی تور ، ابن البیطار ئەڵێ : «الفجل یدر البول والطمث . . ومع العسل یقلع القروح الخبیثة والعارض تحت العین واذا شرب مع الخل حلل ورم الطحال بدار الفجل یدفع ضربات المفاصل والنفخة التي في البطن . .)[8] .

ابن هبل (علی بن أحمد بن هبل ٦١٠ ك/١٢١٤ ز)[9] ، توری لەگەڵ هەنگوین بە دەرمانی چاو زانیووەو ئەڵێ : «وشرب مائه مع العسل یفید القروح الخبیثة» .

(داود الانطاكی)یش تورو هەنگوین بە دەرمان ئەزانێ . بۆ چەند نەخۆشیەك وەك یاقزكردنەوەی گەدە . هەروەهاش بەرامبەر بە ڕای الملك المظفر[10]

گوڵیٚ رەعبەی

– پزیشکی برینان –

گوڵیٚ رەعبەی ، شاژنە پزیشکێکی چالاكو لێهاتوو و بەناوبانگ بووە . لە شاری کۆیە نیشتەجیٚ بووە .

ئافرەتێکی لاوازو چاو بچووكو کز بووە . هاوکاتی شیرین (دیان)ی پزیشك بووەو دەوروبەری ۳۹ – ٤۰ سالێش ئەبیٚ هەردووکیان ، یەك دوای یەك کۆچی دواییان کردووە .

گوڵیٚ ، گەڵی شارەزاو لێهاتوو بووە . . بەرادەیەك گەر شیرین نەیتوانیایە گەورە برینێك چاك بکاتەوە ، بریندارەکەی بۆ لای گوڵیٚ دەنارد .

رۆژیٚ زیاتر لە ۱۰ – ۱۵ برینداری تیمار دەکرد ، بەتایبەتی شەڕە گەڕەکی هەر چوار گەڕەکەکانی ئەوسای کۆیە لەگرِدابووەو سەرشکان زۆر بووە . جاری وا بووە ۲۰۰ – ۳۰۰ منالٚ ئەکەوتنە ناو یەك و ۲۰ – ۳۰ سەر دەشکا . بێگومان رۆژیٚ شەڕەگەڕەك بوایە ، رێگای ماڵی گوڵیٚ ٠ه، ابەوە .

بە سەلیقە بووە .

ئیشی رێك و پێك بر نۆرە برینداران[ی] تیمار ئەکرد .

ئەگەر کێم لە بریندا هەبووایە ، پاك ئەیشوشت و کێمەکەی فریٚدەداو دەرمانی ئەکرد . وە ئەگەر برینەکە تۆزیٚ گەورەو زەخمدار بووایە ئەوە هەموو رۆژیٚ فتیلەیەکی ئەخستە ناو برینەکەو رۆژی دوایی دەری ئەهێنا . وە بەم جۆرە تا برینەکە چاك دەبووەو گۆشتەکە یەکی دەگرتەوە .

سوودی فتیلەش ئەوەبووە کە هەموو رۆژیٚ کە دەریدەهێنا ، برینەکە پاك دەبووەوە .

دەرمانەکان :

۱ – چرك :

گوڵیٚ رەعبە ، ئەم دەرمانەی لە : بنیشتە تاڵ و گیابرینە (پەڵکی وەکو پەڵکی سلق وایە ، دەوری ۳۰ – ٤۰ سم بڵند ئەبیٚ)و گیارەکێشە (وەکو گیابرینە وایە) دروست کردووە .

لە کەژی بەهاراندا ، گوڵیٚ ئەم گیایانەی لە شاخ و داخی کۆیە کۆ ئەکردەوە .

۲ – گیابرینە .

ئەم گیایەی ووشك ئەکرد . . ئەوسا ئەیهێرا تاوەك ئاردی لیٚدەهات . ئینجا ئەیخستە سەر برین دوای چەند رۆژێك برینەکە چاك دەبووەوە .

۳ – گیارەکێشە : نیۆبراو ، ئەم گیایەی بە دوو جۆر رێگا بەکار ئەهێنا . وەك مەرهەم ، بە تێکەڵاوکردن لەگەڵ دوو دەرمانی سەرەوە و بە رێگای ووشککردنەوە . . ئەوسا دەیخستە سەر برینەکە بۆ ئەوەی کێم و ئاوی ناو برینەکە لاببات و برینەکە ووشك ببێتەوە .

٤ – گوڵیٚ ، دارەبەنی بە تەری ئەسوتاند . . ئەو ئاوە چەورەی کە لیٚی دەهات ، ئەیکردە ناو شوشەیەك . لە پاشان ئێسکی کارمامز یان بەرخ یان هی عەلەشیشی چاك دەسووتاندو ئەیهاری و . . لەگەڵ ئاوە دارەبەنەکەی تێکەڵاو دەکرد .

بەم جۆرە شلەیەکی وەك مەرهەمی دروست دەکردو ئەیخستە سەر برین .

گوڵیٚ رەعبەی ، چەند جۆرە مەرهەمی تری دروست دەکرد . بەڵام نازانین چین و چۆن دروستی دەکردن .

دەرمانەکانی گوڵیٚ و (طب)ی کۆن

هەروەك ووتمان ، گوڵیٚ دەرمانی (چرك)ی لە بنێشتی تاڵ و گیا برینەو گیارەکێشە دروست دەکرد . بەڵام بەداخەوە ، ئێمە ئەم دوو گیایە ناناسین .

وە ئەوەی دەربارەی بنێشتی تاڵی دارەبەن (داری قەزوان) و ئاوی قەزوان ، لە (طب)ی ئیسلامیدا ئەبینین ، ئەوەیە کە ئەم بنێشتە تاڵە (صمغ الحبة الخضراء والبطم) دەرمانێکی زۆر بەکارەو بۆ زۆر نەخۆشی بەکارهێنراوە . بەتایبەتی بۆ برین وباوەسیرو گورچیلەو میزکردن و بیٚ نوێژی وە بۆ سیو (طحال) .

ابن هبل ئەڵیٚ : (. . . وعلكه ينفع من شقاق الوجه وبنضج الجراحات الصلبة ويجلو الجرب وصمغه ينقي الجراحات ويبرئ القروح البليغة . .)[11] . داود الانطاكي ئەڵیٚ : «رمادها يدمل وقشرها يحلل الأورام و(صمغه) ينقي وينبت اللحم . . ومع الزيت يحلل كل ورم)[12]

(المظفر الرسولي وابن البيطار)یش دان بە سوودی بنێشتەتاڵ دەنێن .

ئەوەی شایانی باسە ، دەرمان گرتنەوە لە ئاوی هەندیٚ درەخت ، زۆر کۆنە لە کوردوستاندا . هەر لە زووەوە کورد ئەمەی زانیوەو ، بە رادەیەك بۆ وڵاتانی دەرەوەش رەوانکراوە .

بە (۹۰۰) ساڵ لەپێش گوڵیٚ رەعبەی ،(ناصری خسرۆ) کە لە سەردەمی دەوڵەتی دۆسکیدا هاتە کوردوستان ، لە رۆژی ۲۸ یان ۲۹ی تشرینی دووەمی (۱۰٤٦ ز)دا لە نزیك مەرقەد[ی ئ]ەویس القەرانی) ، بینیوەتی کەوا کوردەکان داری تەر ئەسووتێنن و ئاوەکەیان کۆ دەکەنەوە[13] . قەتران (قطران)یش بە شێوەیێکی ئەوتۆ ئەگرنەوە ، کە نەك تەنیا لەناوخۆ بەکاری دێنن ، بەڵکو بۆ وڵاتانی تریشی ئەنێرن .[14](ناصری خوسرو) هەرچەند ناوی درەختەکانی نەهێناوە . . بەڵام رەنگە داری

(هەڤرست—ئێرڤست—عرعر)[15] بێت ، کە باشترین درەختە بۆ دەرمانی قەتران . وە لەهەندێ شاخەکانی کوردستان ، بە رادەیەکی زۆر شین ئەبێ .

(قەتران)یش دەرمانێکی زۆر بەکاربووە . گەربێتو تەماشای کتێبەکانی ابن البیطار و أبن هبل وأنطاکی و الرسولی بکەین ، وا بۆمان روون دەبێتەوە کەوا دەرمانێکی زۆر باشەو بۆ چەند نەخۆشیش بەکاردێت لەمانە : ژانە گوێ ، کرمو منالّ نەبوون .[16]

بەڵێ . . گوڵێ خانم ، هەروەکو کوردەکانی سەدەی یانزەهەم قەترانی گرتۆتەوەو لە ئاوی درەخت دروستی کردووە . زیاتر لەوەش . ووردە ئاردی ئێسقانیشی زیاد کردووە .

أنطاکی لە باسی (عظام)دا ئەڵێ :

« . . . ورمادها یجفف الترهل والاخلاط الرطبة . . . ویجفف القروح السائلة» . . . «تخدر المفاصل وانواع الضربات . . . وتحبس الدم» ابن هبل ئەڵێ :«ان عظام البقر المحرقة تقطع النزف» .

المظفر الرسولي ئەڵێ : «قوة العظام المحرقة قوة تحلل وتجفف تحلیلاً وتجفیفاً بلیغاً . . .»[17]

شیاوی باسیشە کەوا (ملا محمود) لە ئێسکی ولاخ دەرمانی دان پێشانی دروست کردووە .

پەراوێزەکان :

١ – دەربارەی شیرینە دیانو گوڵێ رەعبەیو نەنەکۆتر ، سوودم لە کاك تۆفیق مەلا صەدیقو خێزانەکەی (ناجی خان) وەرگرتوە . پێشان لە کۆیە دادەنیشتن ، ئێستا لە شاری (رانیە)ن .

چەند جار سەری کاك تۆفیق لە شەڕەگەڕەك شکاوە . . گوڵێ دەرمانی کردووە .

٢ – ابن البیطار : (الجامع المفردات الادویة والاغذیة–موضوع–بیض)

٣ – عبدالله بن قاسم ، الحریري الأشبیلي . . (نهایة الأفکار ونزهة الأبصار–چاپی بەغدا ١٩٧٩) .

د .حازم البکریو پزیشکی چاو مصطفى شریف العاني لێیکۆڵیونەتەوەو بلاویان کردۆتەوە .دانەر لە ساڵی (١٢٢٧ ز)دا شێشکەشی (الملك الأشرف الأیوبي)کردووە .

٤ – ئێمە نازانین (ملا محمود)دانەری (طبا کوردی)کێیە . باسی ئەم دەستنووسە کوردیەم لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەبیستووە . تا ئێستا زۆر هەوڵم داوە کە لە سەرچاوەێك بیدۆزمەوە ، بەلاّم بێ سوود بووە .

هەندێ قسەی سەربێ هەیە . ئەڵێن کە (ملا محمود) . . (مەلا محمودی بارەشی)یە کە زانایەکی ناوچەی بۆتان بووە .

هەندێ (تعلیق)ی ئەو لەسەر دەستنووسەکە هەیە هەڵبەستێکیشی لامە . بەلاّم ناتوانم بڵێم ئەمە راستە یان نا؟

٥ – ابن البیطار :«الجامع لمفردات الأدویة والأغذیة–موضوع «عسل»)

٦ – ابوبکر الرازي/الحاوي ب ٩ ل ٤٤ .

٧ داود الأنطاکي– تذکرة ولی الألباب- موضوع «عسل») .

٨ – الجامع لمفردات الأدویة والاغذیة–موضوع «الفجل») .

٩ – ابن هبل . پزیشکێکی گەورەو ناوداری سەردەمی خۆی بووە . لە بەغدادا چاوی بە دونیا هەڵهێناوەو کە لێهاتووو ناوی بە پزیشك دەرکردووە ، ناوی بە پزیشك دەرکردووە ، رێگای کوردستانی گرتۆتەبەر .

چەند ساڵێ لە شاری خەلاّت لەسەر قەراخی دەریاچەی وان ماوەتەوە . پزیشکیی کردووەو دەرسی پزیشکیی بە منالّەکان گوتووە .

ئەوکاتە شاری خەلاّت پایتەختی دەوڵەتی شاە ئەرمەن بووە کە سەلجوقیەکان دایانمەزراندبو . پاشی ئەیوبیەکان . کوردەکان دەستیان بەسەرا گرتو هەر بەوناوەوە مایەوە .

دوای چەند ساڵێ ، ابن هبل گەڕایەوە موصلو لەوێ کۆچی دوایی کرد .

١٠ – ابن هبل . .«المختارات في الطب– موضوع «بطم») .

١١ – داود الأنطاکي« تذکرة أولى الألباب موضوع–بطم» .

١٢ – المظفر الرسولي :«المعتمد في الأدویة المفردة – موضوع «بطم») .

١٣ – ناصر خسرو– سفرنامە –ل٤٠ یحیى خشاب لە فارسیبەوە کردوویە بە عەرەبی .

هەروەها تەماشای کتێبەکەمان بکە «حضارة الدولة الدوستکیة في کردستان الوسطی»ل ٢ ب ٣٠١

١٤ – ابن جزلەو حسن ابراهیم التفلیسیو داود الأنطاکي ئەڵێن : «عەرعەر سەروی (سرو)چۆلو شاخاویە . بڕوانە «المعتمد»و «تذکرة أولى الألباب» لە باسی «عرعر»دا .

أنطاکي لە باسی «شربین» دا ئەڵێ کەوا «عەرعاری بە در[illegible] [illegible]ە لە شربین» ابن بیطار [illegible] [illegible]ـر [illegible]ـوی شربینو (عەرعەر)؛ [illegible]زە . وە(قطران)ی (عرعر)بە باشترین قەتر[illegible] دادەنێت .

١٥ – بڕوانە :

«المعتمد» و «تذکرة أولى الألباب» لەژێر ناوی «قطران»دا هەروەها باسی «شربین»و «عرعر» .

١٦ – لەژێر ناوی «عظام»دا تەماشای کتێبەکانیان بکە :

«المختارات . .»

«المعتمد . .»

«التذکرة . .»

١٧ – ملا محمود ، دەستنوسا «طبا کوردی» ل٢»

ماوێتی